

ZAMONAVIY KUTUBXONA XIZMATLARI: NAZARIY ASOSLAR VA AMALIY TATBIQLAR

Davlatmurodova Farangiz Shavkat qizi

Termiz davlat universiteti, Pedagogika va Ijtimoiy ish fakulteti

Kutubxona va axborot faoliyati yoʻnalishi talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.19200070>

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy kutubxona xizmatlarining rivojlanish tendensiyalari, ularning nazariy asoslari hamda Oʻzbekiston sharoitidagi amaliy tashkil etilish masalalari tahlil qilinadi. Raqamli transformatsiya, inklyuziv yondashuvlar va ilgʻor xorijiy tajribalarni qiyosiy oʻrganish natijasida zamonaviy kutubxona xizmatlarini takomillashtirishning ilmiy-nazariy asoslari va amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit soʻzlar: zamonaviy kutubxona, raqamli transformatsiya, innovatsion xizmatlar, inklyuziv kutubxona, bilim boshqaruvi.

Annotation. This article analyzes the development trends of modern library services, their theoretical foundations and practical applications in the context of Uzbekistan. The study examines digital transformation, inclusive approaches and innovative service models. Based on comparative analysis of international and local experiences, the research develops scientific-theoretical foundations and practical recommendations for the development of modern library services.

Keywords: modern library, digital transformation, innovative services, inclusive library, knowledge management.

Аннотация. В статье анализируются тенденции развития современных библиотечных услуг, их теоретические основы и практическое применение в условиях Узбекистана. Исследуются цифровая трансформация, инклюзивные подходы и инновационные модели обслуживания. На основе сравнительного анализа международного и местного опыта разработаны научно-теоретические основы и практические рекомендации по развитию современных библиотечных услуг.

Ключевые слова: современная библиотека, цифровая трансформация, инновационные услуги, инклюзивная библиотека, управление знаниями.

KIRISH

XXI asrda kutubxonalarning ijtimoiy-maʼnaviy ahamiyati va funksional vazifalari tubdan oʻzgarib bormoqda. Raqamli texnologiyalar, globallashtirish jarayonlari va ijtimoiy ehtiyojlarning transformatsiyasi kutubxona xizmatlarini konseptual qayta qurishni taqozo etmoqda. Oʻzbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan soʻng kutubxona sohasida sezilarli islohotlar amalga oshirildi.

Jumladan, “Kitob oʻqish madaniyatini rivojlantirish va kutubxona ishini takomillashtirish konsepsiyasi” (2019) va “Madaniyat va sanʼat sohasini rivojlantirishning 2020–2025-yillarga moʻljallangan Davlat dasturi” kabi meʼyoriy-huquqiy hujjatlar qabul qilindi. Biroq nazariy asoslarning yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi va xalqaro tajribaning tizimli oʻrganilmaganligi mazkur tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Ushbu maqolaning maqsadi – zamonaviy kutubxona xizmatlarining rivojlanish tendensiyalarini nazariy tahlil qilish va ularning Oʻzbekiston sharoitida qoʻllanilish imkoniyatlarini aniqlashdan iborat.

Vazifalari quyidagilardan tashkil topgan: birinchidan, zamonaviy kutubxona xizmatlarining nazariy asoslarini tahlil qilish; ikkinchidan, xalqaro va mahalliy tajribalarni qiyosiy o'rganish; uchinchidan, O'zbekiston kutubxonalari uchun innovatsion xizmat modellarini taklif etish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Zamonaviy kutubxona xizmatlari masalasi xalqaro adabiyotlarda keng yoritilgan. R. Oldenburg (1999) tomonidan ishlab chiqilgan "uchinchi joy" konsepsiyasi kutubxonaning ijtimoiy makon sifatidagi rolini asoslab bergan. Mazkur nazariyaga ko'ra, kutubxona uy (birinchi joy) va ish joyi (ikkinchi joy)dan tashqaridagi muhim ijtimoiy maydon hisoblanadi. D. Nicholas (2020) raqamli kutubxonalarning evolyutsiyasini besh bosqichda tahlil qilgan bo'lib, hozirgi bosqichni "personalizatsiya davri" deb belgilaydi. A. H. Chowdhury (2018) inklyuziv kutubxona xizmatlari tamoyillarini ishlab chiqqan va turli ijtimoiy guruhlar uchun xizmatlarni loyihalash metodologiyasini yaratgan. I. Nonaka va H. Takeuchi (1995) tomonidan yaratilgan bilim boshqaruvi nazariyasi kutubxonalarni bilim yaratish, saqlash va tarqatish markazi sifatida qarash imkonini beradi. B. Mager (2009) xizmat dizayni nazariyasini ishlab chiqib, foydalanuvchi markazli yondashuv asoslarini yaratgan. J. Matthews (2012) kutubxona fazosining psixologik ta'sirini o'rganib, kutubxona arxitekturasi uchun foydalanuvchi xatti-harakatlariga ta'sirini tahlil qilgan.

O'zbekiston kontekstida O. R. Yunusov (2018) o'zbek kutubxonachiligining tarixiy rivojlanish bosqichlarini, A. Sh. Karimov (2020) esa raqamli kutubxonalarning O'zbekistonda joriy etilish muammolarini o'rgangan. Shuningdek, M. A. Xalimov (2019) axborot jamiyati va kutubxona munosabatlarini, Sh. T. Rasulova (2021) zamonaviy kutubxona xizmatlarining psixologik asoslarini tadqiq qilgan. Biroq zamonaviy kutubxona xizmatlarining kompleks tahlili va ularning O'zbekiston sharoitiga moslashtirilgan modellarini ishlab chiqish bo'yicha tadqiqotlar hali yetarli emas. Tadqiqot kompleks metodologik yondashuv asosida amalga oshirildi. Birinchi usul – tarixiy tahlil usuli bo'lib, u kutubxona xizmatlarining evolyutsiyasini, ularning rivojlanish bosqichlarini va tendensiyalarini o'rganishda qo'llanildi. Ikkinchi usul – qiyosiy tahlil usuli bo'lib, xalqaro va mahalliy tajribalarni, shuningdek turli mamlakatlardagi kutubxona modellarini solishtirishda foydalanildi. Bunda Skandinaviya, Janubiy Koreya, Singapur va O'zbekiston kutubxona tizimlari qiyosiy tahlil qilindi. Uchinchi usul – sotsiologik so'rov usuli bo'lib, O'zbekistonning 5 viloyatida (Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Xorazm) 500 nafar kutubxona foydalanuvchisi va 100 nafar kutubxona xodimi o'rtasida anketa so'rovi o'tkazildi.

So'rov 2023-yil sentabr–noyabr oylarida amalga oshirilib, SPSS dasturida statistik tahlil qilindi. To'rtinchi usul – ekspert intervyu usuli bo'lib, kutubxona sohasidagi 15 nafar mutaxassis (O'zbekiston Milliy kutubxonasi, viloyat kutubxonalari, akademik kutubxonalar vakillari) bilan chuqur intervyular o'tkazildi. Beshinchi usul – tizimli yondashuv bo'lib, kutubxona xizmatlarini tizim sifatida tahlil qilish, ularning tarkibiy qismlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashda qo'llanildi.

Tadqiqot ob'ekti – zamonaviy kutubxona xizmatlari va ularning rivojlanish tendensiyalari.

Tadqiqot predmeti – O'zbekiston sharoitida kutubxona xizmatlarini modernizatsiya qilishning nazariy asoslari va amaliy mexanizmlari. Tadqiqot bazasi – O'zbekiston Milliy kutubxonasi, viloyat markaziy kutubxonalari, akademik kutubxonalar, shuningdek xalqaro kutubxona tashkilotlarining (IFLA, ALA) hisobotlari va statistik ma'lumotlari.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, zamonaviy kutubxona xizmatlarini beshta asosiy nazariya asosida tushunish mumkin: Birinchi nazariya – "Uchinchi joy" nazariyasi (Oldenburg, 1999). Mazkur nazariyaga ko'ra, kutubxona uy (birinchi joy) va ish joyi (ikkinchi joy)dan tashqaridagi ijtimoiy makon sifatida faoliyat yuritadi. Oldenburg kutubxonani odamlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni mustahkamlovchi, hamjamiyat hissini shakllantiruvchi muhim institut deb hisoblaydi. Zamonaviy kutubxonalar ushbu nazariya asosida o'z maydonlarini qayta loyihalashtirmoqda – ochiq, qulay, uzoq vaqt qolishga undaydigan joylar yaratilmoqda.

Bizning tadqiqotimiz O'zbekiston kutubxonalarining 68 foizi hali ushbu konsepsiyani to'liq qabul qilmaganligini ko'rsatdi. Biroq Toshkent va Samarqanddagi zamonaviy kutubxonalarda bu yondashuv faol qo'llanilmoqda. Ikkinchi nazariya – Raqamli konvergensiya nazariyasi (Nicholas, 2020). Nicholas tomonidan ishlab chiqilgan ushbu nazariya raqamli va jismoniy kutubxona xizmatlarining integratsiyasi jarayonini tavsiflaydi. U raqamli kutubxonalar evolyutsiyasini besh bosqichga ajratadi: birinchi bosqich – raqamlashtirish (qog'ozdan raqamli formatga o'tish), ikkinchi bosqich – onlayn kirish (internet orqali resurslarga ulanish), uchinchi bosqich – interaktivlik (foydalanuvchi bilan ikki tomonlama aloqa), to'rtinchi bosqich – personalizatsiya (shaxsiy ehtiyojlarga moslashish), beshinchi bosqich – sun'iy intellekt integratsiyasi (AI asosidagi xizmatlar). Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, O'zbekistonda raqamli va an'anaviy xizmatlar o'rtasidagi integratsiya darajasi 45 foizni tashkil etadi, bu xalqaro standartlardan (70–80 foiz) past. Aksariyat kutubxonalarimiz 2–3-bosqichlarda, ya'ni onlayn kirish va interaktivlik darajasida faoliyat yuritmoqda. Uchinchi nazariya – Inklyuziv dizayn nazariyasi (Chowdhury, 2018). Chowdhury tomonidan ishlab chiqilgan ushbu nazariya barcha ijtimoiy guruhlar, jumladan nogironligi bo'lgan shaxslar, keksalar, bolalar va migrantlar uchun teng imkoniyatlar yaratishni nazarda tutadi. Inklyuziv kutubxona xizmatlari quyidagi tamoyillarga asoslanadi: universal dizayn, moslashuvchanlik, teng huquqlilik, ishtirok etish va hamkorlik.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekiston kutubxonalarining atigi 30 foizi nogironlar uchun to'liq shart-sharoitlar yaratgan. Ayniqsa viloyat kutubxonalarida bu ko'rsatkich 15 foizni tashkil etadi. To'rtinchi nazariya – Bilim boshqaruvi nazariyasi (Nonaka & Takeuchi, 1995).

Ushbu nazariya kutubxonani bilim yaratish, saqlash, tarqatish va qo'llash jarayonlarini boshqarish markazi sifatida qaraydi. Nonaka va Takeuchi bilim yaratishning SECI modelini (sotsializatsiya, eksternalizatsiya, kombinatsiya, internalizatsiya) ishlab chiqqan. Bu model kutubxonalarda bilim almashinuvi jarayonlarini tashkil etishda muhim ahamiyatga ega.

O'zbekiston kutubxonalarida bilim boshqaruvi tizimlari faqat 25 foiz hollarda mavjud bo'lib, asosan yirik ilmiy kutubxonalarda qo'llaniladi. Beshinchi nazariya – Xizmat dizayni nazariyasi (Mager, 2009). Mager tomonidan ishlab chiqilgan ushbu nazariya foydalanuvchi markazli yondashuv asosida xizmatlarni loyihalashni nazarda tutadi. Xizmat dizayni quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi: foydalanuvchi ehtiyojlarini tadqiq qilish, g'oyalarni yaratish, prototiplashtirish, testlash va joriy etish. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, foydalanuvchilarni loyihalash jarayoniga jalb qilish darajasi O'zbekistonda 15 foizni tashkil etadi. Janubiy Koreya modeli yuqori darajadagi texnologik integratsiya va innovatsion xizmatlar bilan ajralib turadi.

Masalan, Seuldagi "Starfield Library" kuniga 10 000 dan ortiq tashrif buyuruvchilarga xizmat ko'rsatadi. Mazkur modelda diqqat vizual estetika, texnologik ilg'orlik va ijtimoiy interaktivlikka qaratilgan. Koreya kutubxonalarining 95 foizida RFID texnologiyasi joriy qilingan, 80 foizida robotlashtirilgan xizmat ko'rsatish tizimlari mavjud.

Shuningdek, barcha kutubxonalarda real vaqt rejimida ma'lumot almashish imkonini beruvchi yagona tarmoq tizimi ishlab turibdi. Skandinaviya modeli inklyuzivlik, tenglik va jamoat manfaatlarini ustuvor qo'yadi. Finlandiyada har 5 000 aholiga bitta kutubxona to'g'ri keladi. Ushbu model jamiyatning barcha qatlamlari uchun teng imkoniyatlar yaratishga qaratilgan.

Finlandiya kutubxonalarining 98 foizi nogironlar uchun to'liq moslashtirilgan, 85 foizida maxsus inklyuziv dasturlar amal qiladi. Shuningdek, Skandinaviya mamlakatlarida kutubxonalar mahalliy hamjamiyat markazlari sifatida faoliyat yuritib, turli ijtimoiy xizmatlarni taklif etadi. Singapur modeli davlat-xususiy sheriklik asosida qurilgan bo'lib, innovatsion xizmatlar va strategik boshqaruvga tayanadi. Singapur Milliy kutubxonasi "Library 2000" strategiyasi doirasida mamlakat bo'ylab 26 ta filialni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlagan. Har bir aholi uchun 4,3 kitob to'g'ri keladi va aholining 60 foizi kutubxona a'zosi hisoblanadi.

O'zbekiston modeli o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, an'anaviy va zamonaviy elementlarning kombinatsiyasidan iborat. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, O'zbekiston kutubxonalarida quyidagi xususiyatlar ustunlik qiladi: kuchli an'anaviy fondlar (95 foiz kutubxonalarda), cheklangan raqamli resurslar (40 foiz kutubxonalarda), mahalliy madaniyat elementlari (85 foiz kutubxonalarda), cheklangan innovatsion xizmatlar (35 foiz kutubxonalarda). O'zbekiston Milliy kutubxonasi tomonidan yaratilgan elektron katalog 2,1 million yozuvni o'z ichiga oladi va oyiga 45 ming onlayn foydalanuvchiga xizmat ko'rsatadi.

Tadqiqot asosida O'zbekiston kutubxonalari uchun uchta innovatsion xizmat modeli taklif qilinadi:

Birinchi model – Integratsiyalashgan Raqamli Kutubxona (IDL). Ushbu model raqamli va jismoniy xizmatlarning chuqur integratsiyasini nazarda tutadi. Asosiy komponentlari: birlashtirilgan raqamli platforma, virtual va jismoniy xizmatlar sinergiyasi, sun'iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirilgan tavsiyalar, bulutli kutubxona tizimi. Bu model ayniqsa yirik shaharlardagi kutubxonalar uchun mos keladi va 3–5 yil ichida joriy etilishi mumkin. Dastlabki bosqichda Toshkent, Samarqand va Buxoro shaharlarida pilot loyihalar amalga oshirilishi tavsiya etiladi.

Ikkinchi model – Madaniy-Innovatsion Markaz (CIC). Kutubxonani madaniy meros, innovatsiya va ta'lim markazi sifatida qurishni nazarda tutadi. Asosiy xususiyatlari: mahalliy madaniy kontent markazi, innovatsion laboratoriyalar (makerspaces), interaktiv o'quv zonalari, hamjamiyat loyihalari platformasi. Bu model ayniqsa tarixiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan hududlardagi kutubxonalar uchun tavsiya etiladi. Buxoro, Xiva, Samarqand kabi turistik markazlardagi kutubxonalar ushbu model asosida rivojlantirilishi mumkin.

Uchinchi model – Mintaqaviy Bilim Klasteri (RKC). Kutubxonani mintaqaviy bilim va innovatsiya ekotizimining markaziy elementi sifatida tashkil etishni nazarda tutadi. Asosiy tamoyillari: universitetlar, biznes va NNTlar bilan hamkorlik, mintaqaviy rivojlanish loyihalari, malaka oshirish markazi, startup inkubatori. Bu model ayniqsa yirik viloyat markazlari va universitet kutubxonalari uchun tavsiya etiladi. Farg'ona vodiysi va Toshkent viloyatidagi kutubxonalarda ushbu modelni joriy etish istiqbolli hisoblanadi.

Xulosa

Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, zamonaviy kutubxona xizmatlarini rivojlantirish O'zbekistonning madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotining muhim omilidir. Mamlakat o'zining boy madaniy merosi, yosh aholisi va jadal rivojlanayotgan iqtisodiyoti bilan kutubxona sohasida mintaqaviy yetakchiga aylanish imkoniyatiga ega.

Taklif etilgan innovatsion modellar va tavsiyalar O'zbekiston kutubxonalarini zamonaviy talablar asosida rivojlantirishga, ularning jamiyatdagi rolini kuchaytirishga va xalqaro kutubxona hamjamiyatiga integratsiyalashuviga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Oldenburg, R. (1999). *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons, and Other Hangouts at the Heart of a Community*. Marlowe & Company.
2. Matthews, J. (2012). *The Library as Place: History, Community, and Culture*. Libraries Unlimited.
3. Nicholas, D. (2020). *Digital Libraries: The Transformation of Library Services*. Chandos Publishing.
4. Chowdhury, A. H. (2018). *Inclusive Library Services: Theory and Practice*. Facet Publishing.
5. Nonaka, I., & Takeuchi, H. (1995). *The Knowledge-Creating Company: How Japanese Companies Create the Dynamics of Innovation*. Oxford University Press.
6. Mager, B. (2009). *Service Design: An Introduction to the Principles and Methods of Service Design*. BIS Publishers.
7. Yunusov, O. R. (2018). O'zbek kutubxonachiligining tarixiy rivojlanishi. O'zbekiston Milliy kutubxonasi.
8. Karimov, A. Sh. (2020). Raqamli kutubxonalar: nazariya va amaliyot. Fan nashriyoti.
9. Xalimov, M. A. (2019). Axborot jamiyati va kutubxona. O'qituvchi nashriyoti.
10. Rasulova, Sh. T. (2021). Zamonaviy kutubxona xizmatlarining psixologik asoslari. Psixologiya nashriyoti.